

BYGGNADSHISTORISK RAPPORT 2011:3

FÖRSLAG TILL
BEVARANDEPLAN
FÖR KYRKOÅRDARNA I
AMNEHÄRAD-LYRESTADS PASTORAT

ENÅSA KYRKOÅRD

*Omslagets bild: Gravnårdar på Enåsa kyrkogård med kopp-
ling till närliggande Börstorps slott, 2010.*

FÖRSLAG TILL BEVARANDEPLAN
FÖR KYRKOGRÅRDARNA I
AMNEHÄRAD-LYRESTADS
PASTORAT

ENÅSA KYRKOGRÅRD

Andreas Hansen

BYGGNADSHISTORISK RAPPORT 2011:3

västergötlands museum

INLEDNING

Denna rapport är resultatet av att Västergötlands museum haft i uppdrag av Amnehärad-Lyrestads pastorat att ta fram ett förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna inom pastoratet. Kyrkogårdarna är knutna till Amnehärad, Berga, Enåsa, Färed, Hassle, Lyrestad, Sjötorp och Södra Råda kyrkor. Fältarbetet har genomförts under maj-juni 2010.

Kyrkogårdar är anläggningar som utgör värdefulla kulturmiljöer. Ofta har de använts under många århundraden, i Västergötland i kanske 1000 år. Användning och framväxt under så lång tid ger kyrkogården en lång historisk kontinuitet och mycket stark förankring i bygden. Det är av största vikt att kyrkogårdarna hanteras varsamt och med stor hänsyn till de kulturhistoriska värdena. Samarbetet mellan församlingen och kulturmiljövårdens företrädare är en viktig förutsättning för detta.

Kyrkogården är en kulturmiljö som ständigt genomgår förändringar, även om förändringstrycket ofta varierar mycket, mellan t.ex. stad och landsbygd. Frågorna är många kring kyrkogårdens problematik, exempelvis kring förfarandet när gravrätten för de lite äldre vårdarna återgår till upplåtaren.

Detta förslag till bevarandeplan är ett kunskapsunderlag som är tänkt att vara vägledande vid prioriteringar, vård, underhåll och förändringsarbeten. Den är avsedd att fungera som underlag för församlingens fortsatta vård och skötsel av kyrkogården, inklusive i dialogen med gravrättsinnehavare. Planen skall även fungera som ett beslutsunderlag för länsstyrelsen vid handläggning av tillståndsärenden och för läns museet vad gäller rådgivning.

En fristående bilaga, *Kyrkogården och kulturarvet*, tillhandahåller bl a en historik över kyrkogårdar med tonvikt åt Västergötland.

Förslaget till bevarandeplan är framtaget av antikvarie Andreas Hansen som även utfört fältarbetet. Sockenbeskrivningarna är författade av antikvarie Erik Holmström.

Erik Holmström samt antikvarie Lisa Molander och antikvarie Elisabet Oreback Krantz har även medverkat i framtagande av metod och vid principdiskussioner. Rapporten är sammanställd av Andreas Hansen.

Samtliga fotografier är, där ingen annan anges, tagna av författaren. Allmänt kartmaterial har tillhandahållits av Lantmäteriverket, medgivande 97.0082.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

INNEHÅLL OCH GENOMFÖRANDE	7
ENÅSA KYRKOGÅRD	9
Historik	9
Kyrkogården idag	13
Sammanfattande kulturhistorisk karakterisering	20
Gravkarta	23
LISTADE GRAVVÅRDAR	25

INNEHÅLL OCH GENOMFÖRANDE

Arbetets genomförande

Det framtagna underlaget avser en *kulturbistorisk analys och karakterisering* av kyrkogårdarna med ett åtföljande bevarandeförslag.

Till grund för arbetet ligger en kulturhistorisk beskrivning som omfattat följande delar:

- Fältarbete med en översiktlig genomgång av kyrkogården.
- Sökning i arkiv och lokalhistorisk litteratur
- Samtal med kyrkogårdsförvaltningens personal och kyrkogårdsbesökare (i begränsad omfattning)

I arbetets inledande fas har eftersträövats att få en *översiktlig introduktion i bygdens kulturhistoria* med landskapets och bebyggelsemönstrets huvuddrag samt de viktigare näringar som präglat liv och skeenden i bygden. Detta som en allmän bakgrund till kulturhistoriska prioriteringar och ställningstaganden vad gäller kyrkogården.

Fältarbetet har omfattat en *beskrivning i text och bild*. Beskrivningen har först inletts med kyrkogårdens relation till omgivningen. I övrigt har arbetet inriktats på kyrkogården som anläggning i syfte att få fram karaktärsdragen vad gäller dess form, avgränsning, ingångar, byggnader, kvarter och gångsystem samt större träd- och häckanläggningar. Om byggnaderna har endast kortfattade noteringar gjorts, eftersom intresset inriktats på kyrkogården som helhet. Gravanläggningarna har översiktligt besiktigats. De gravvårdsobjekt eller samlade större områden med gravvårdar som bedömts vara av mer framträdande kulturhistoriskt värde har noterats och fotograferats. Besiktningen har således varit selektiv. Fotograferingen av

kyrkogården har omfattat både översiktsbilder och detaljbilder, som ett komplement till textunderlaget.

Arkivsökning är ett tid- och resurskrävande arbetsmoment, som delvis därför har begränsats. Främst har sökningar gjorts i Västergötlands museums arkiv. Kyrkogårdsförvaltningen har tillhandahållit gravkartor och arkivmaterial från det egna arkivet. Samtal med kyrkogårdsförvaltningens personal och kyrkogårdsbesökare har p.g.a. tidsbrist förekommit mer sporadiskt. Där detta förekommit har det ofta tillfört värdefulla uppgifter om kyrkogårdens historia under 1900-talet.

Vid urvalet av gravvårdar på kartan på s 23 har en tvågradig bedömning använts:

- Som I markeras gravvårdar/ gravanordningar som bedömts ha *mycket stort kulturhistoriskt värde*. De skall värnas och bevaras för framtiden.
- Som II markeras gravvårdar/ gravanordningar som bedömts ha *stort kulturhistoriskt värde*. De bör värnas och bevaras för framtiden.

Avgränsningar

Arbetet har ytterligare några viktiga begränsningar:

- Det omfattar *inte någon personhistorisk inventering* av gravvårdar. Personhistoria är dock en mycket viktig del i kyrkogårdens betydelse som kulturarv. Framför allt är detta betydelsefullt för de lokala historiska sammanhangen. Därför rekommenderar museet att kyrkogårdsförvaltningen låter utföra en personhistorisk inventering.
- Arbetet omfattar *inte det gröna kulturarvet* mer än att alléer, trädkrans, framträdande gravträd m.m. översiktligt observerats och noterats. Det gröna kulturarvet är dock av största betydelse för bevarandet av kyrkogårdens karaktär och innehåll. Därför rekommenderar museet att kyrkogårdsförvaltningen låter ta fram en vårdplan för det gröna kulturarvet och att denna plan även omfattar inventeringar av viktigare växtmaterial m.m.

Kyrkogårdar som anlades före 1939 omfattas av 4 kap. Lagen om kulturminnen (se bilaga). För bevarandeplanen utgör kulturminneslagens avgränsning i stora drag en främre tidsgräns. I vissa fall har dock urvalet av gravvårdar gått betydligt längre fram i tiden, eftersom ålder i sig inte har någon avgörande betydelse för graden av kulturhistoriskt värde. Det går t.ex. inte att bortse från stora kvalitativa kulturhistoriska värden från 1950- och 60-talen.

Rapporten består i sin första del av *inledning* med bakgrund och genomförande samt presentation av innehåll.

Sedan följer själva redovisningen av *kyrkogårdsinventeringen* vilket inleder den egentliga bevarandeplansdelen. Till att börja med ges en *kort historisk bakgrund* över bygd och kyrkogård. Därefter följer *beskrivningen över kyrkogården* som även inrymmer en *kulturhistorisk översikt, analys och karakterisering*.

Här presenteras även objekt som i nuläget bedömts stå för de viktigaste kulturhistoriska värdena. Objekten utgörs främst av *enstaka gravvårdar och gravanordningar*. De kan också utgöra *sammanhängande, större eller mindre områden* med gravvårdar och gravanordningar.

Bevarandeförslaget består av en plankarta som redovisar de aktuella objekten enligt ovanstående tvågradiga bedömning. Vidare finns en *sammanfattande kulturhistorisk karaktärisering* av kyrkogården. Denna tar fasta på kyrkogårdens främsta karaktärsdrag ur kulturhistorisk synpunkt.

Avslutningsvis följer några punkter att sär-

skilt tänka på vid användning och skötsel av kyrkogården, för att dessa kulturvärden skall kunna säkerställas.

Inriktning

Bevarandeplanen syftar som tidigare nämnts till att ge en *historisk bakgrund* samt att kortfattat *presentera kyrkogårdens karaktärsdrag* och kulturhistoriska värden.

Den skall också

ge vägledning vid bl a prioriteringar, vård- och underhållsarbeten samt förändringsarbeten. Vidare skall den fungera som underlag för handläggning, beslut och rådgivning.

Kyrkogården omfattas av kulturminneslagen. Vid förändringar skall samråd ske med länsstyrelsen.

Det är viktigt att framhålla att frågor om bevarande av gravvårdar sällan är entydiga. Ofta är de frågorna istället komplexa. Det innebär att det kan vara svårt att behandla alla bevarandefrågor på exakt samma sätt. Exempelvis har många gravvårdar/anläggningar en utformning som bör bevaras intakt för att inte kulturvärdena skall påverkas negativt. Andra gravvårdar/anläggningar med lika stora kulturvärden kan dock tvärtom ha en utformning som tål att kompletteras/utvecklas. Till exempel kan i vissa fall en monumental ramgrav bevaras genom att återanvändas som en askminneslund i den lilla skalan. Sammanfattningsvis innebär detta att det är angeläget att göra bedömningar och avvägningar från fall till fall i bevarandefrågor.

ENÅSA KYRKOGÅRD

Häradsekonomska kartan, uppmätt 1877-1882, med kyrkplatsen för Enåsa kyrka inringad. Lantmäteriet.

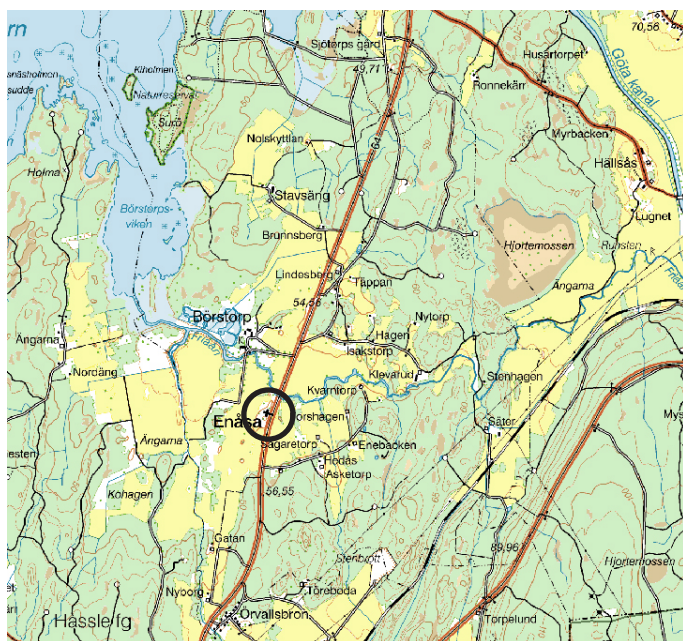
Historik

Socknen – en bakgrund

Enåsa socken i Vadsbo härad ligger vid Väneren ca 20 km nordost om Mariestad. Socknens ca 17 kvadratkilometer karaktäriseras av lerslättspartier som genomkorsas av låga ryggar. Odlingsstråken inramas av skogspartier. Längs Vänerkusten finns även såväl våtmarker som lite kargare skogs- och hållmarksområden men även leende lövskogsnatur. Huvudbygden ligger längs Friaån där kyrkplatsen och Börstorps säteri ligger. Enåsa genomkorsas av det gamla färdstråket mot Värmland, Västbergslagen och Norge, nuvarande riksväg 26.

Enåsa var i kyrkligt avseende ända till 1923 kapellförsamling under Hassle men blev då en självständig annexförsamling. Hassle, Berga, Enåsa och Färed bildade sedan medeltiden Hassle pastorat, numera, sedan ca 2000, ingående i Amnehärad-Lyrestads kyrkliga samfällighet. 1863-

*Ekonomiska kartan över Enåsa kyrkeplats (inringad).
Lantmäteriet.*

1852 utgjorde Hassle gamla pastorat en kommun, frånsett Färed som bröt sig ur 1883. 1952-74 var Hassle gamla pastorat jämte Torsö socken förenade i Hasslerörs storkommun som 1974 uppgick i Mariestads kommun.

Redan 1785 lät baron Spens på Börstorp bygga skolhus i Örvallsbro i Enåsa för pastoratets skolbarn. 1930 byggdes ett nytt gemensamt skolhus för pastoratet i Örvallsbro. En liten tätbebyggelse har uppstått där efterhand, med missionshus och ett antal egna hem.

Socknen har namn efter kyrkbyn Enåsa som omnämns i skrift 1397. Byn var ganska stor 1572 och bestod av åtta hela hemman. Byn kom helt och hållet att ingå i Börstorps säteri. Enåsa har varit en utpräglad herrgårdsbygd. Socknens helt dominerande bebyggelseenhet är Börstorps säteri som på 1500-talet var en by med två hela hemman. Slottsbyggnaden uppfördes på 1640-talet av Conrad Falkenberg, ombyggt på 1850-talet. Efter släkten Falkenberg kom den grevliga familjen Spens. Senare har Börstorp framför allt förknippats med släkten Ribbing. Börstorp hade även ägor i grannsocknarna. Under 1900-talet har sedermera arrendegårdar och flera torpställen friköpts.

Stavsäng från 1600-talet har hört samman med Börstorp men fransållts. Gården Uggletorp hette tidigare Skede och ingick på 1500-talet i en sedermera försvunnen liten by med samma namn. Gården Klevarud omnämns 1566 som ett kronotorp.

På 1700- och 1800-talet uppkom åtskilliga torpställen och backstugor på ägorna till Börstorp och Stavsäng. Vid Vänerkusten hade fisket förr stor betydelse för de obesuttna invånarna. 1864 anlades Harnäsudde fyrplats för inseglingen till Göta kanal. Fyrplatsen som är en av de bäst bevarade vid Väneren var fyrvaktarbostad till 1937.

Sockenkyrkan är också en produkt av Börstorps inflytande. Greve Spens på Börstorp lät uppföra den nuvarande gustavianska kyrkan 1785-86. Den äldre träkyrkan revs när den nuvarande stenkyrkan byggdes. I gravkammaren under koret vilar kyrkobyggaren landshövdingen greve Friedrich Gustaf Spens och hans maka Ulrika Eleonora Falkenberg.

*Laga delning 1777. Här framgår tydligt det stora antalet byggnader som ingick i bymiljön Enåsa, belägen norr och söder om kyrkan (betecknad med nummer 19 i bild).
Lantmäteriet.*

På kyrkogården finns många vårdar med direkt anknytning till 1800-talets Börstorp med namn som von Knorring, Leuhusen och Lilliehöök.

1866 hade socknen 340 invånare. Framförallt 1880-talet var emigrationens årtionde i bygden. 1908 hade socknen 244 invånare, år 1950 bodde där 143.

Frikyrklig verksamhet etablerades på 1870-talet, varvid Hassle-Enåsa Missionsförsamling bildades 1873. I mitten av 1900-talet byggde Mariestads baptistförsamling missionshuset vid Örvallsbro.

Kyrkan och kyrkogårdens historia

Enåsa kyrka, även kallad Sanct Canutus, har två föregångare, båda på samma kyrkplats som nuvarande. Från medeltidskyrkan, tillägnad Sankt Knut, har bevarats en mässhake, en skulpterad madonna, en skulptur föreställande Sankt Knut eller Erik den helige samt en ljuskrona i järnplåt. Möjligen är en skulpterad Kristusfigur (kors och armar saknas) och sakristians dörrbeslag medeltida. Medeltidskyrkan ersattes på 1600-talet av en träkyrka. Denna byggdes av godsägare Conrad Falkenberg på Börstorps slott och finns avbildad i Peringskiölds Monumenta. Från denna tid finns en stol, daterad 1660. En stenmur skall ha byggts 1774.

Nuvarande kyrka uppfördes 1786-1787 på initiativ och bekostnad av ägaren till Börstorp, Fredrik Gustaf Spens. Ritningarna gjordes 1783 av arkitekt Olof Tempelman. På Tempelmans ritning har Enåsa kyrka cirkulärt gravkor i öster, men istället byggdes ett gravkor under koret. Här ligger byggherren och hans maka Ulrika Eleonora Falkenberg begravda. Kyrkans klockor är från 1787.

Kyrkan renoverades 1914. På de ”utdömda bänkarna” upptäcktes, enligt noteringar, underliggande målning, en från den föregående 1600-talskyrkan, i form av röda marmorerings. Länsarkitekt E Haasums och landsantikvarie Långhustakets spåntak utbyttes mot tegel 1933. Ullenius ledde en renovering 1966-1967. 1978 skedde en utvändig renovering som innefattade bland annat omputsning.

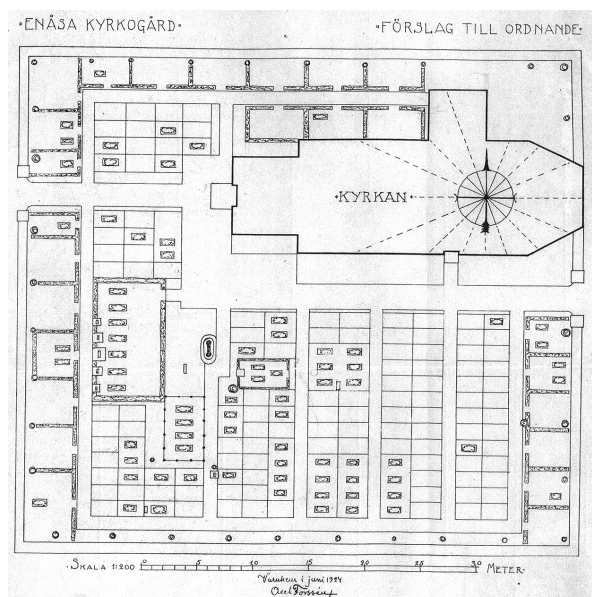
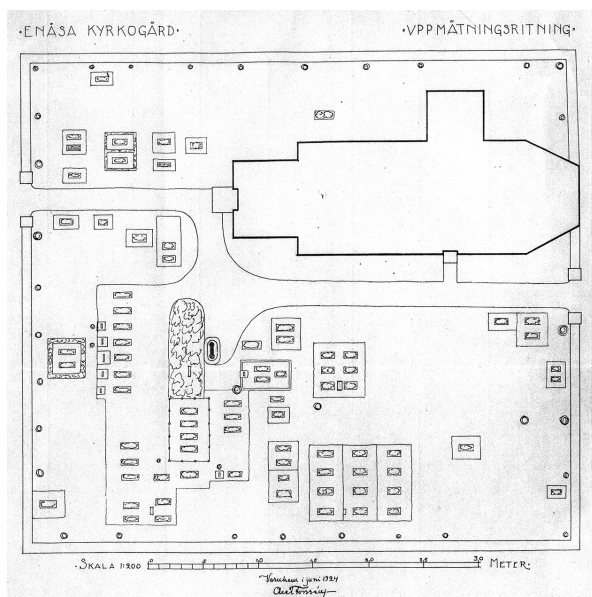
Vid tiden för 1829 års kyrkoinventering omnämns endast en gravvård på kyrkogården, till minne av kapten Gabriel Spens samt grevinnan född Pralbitsky. Stenens inskription anges vara oläslig.

År 1923 vänder sig kyrkorådet till Kungl. Byggnadsstyrelsen i Stockholm med en ”vördsam förfrågan” om hjälp angående kyrkogårdsutvidgning och ordnande av den befintliga kyrkogården. Ett år därefter finns arkitekt Axel Forssén på plats. Ett förslag till ordnande av den befintliga kyrkogården tas fram. Forssén konstaterar inledande, att gångar endast finns från murens portar fram till kyrkans två ingångar, vilket innebär att åtkomst till de flesta av gravvårdarna kräver vandring över gräsyterna. Gravarna är i allmänhet upptagna utan inbördes ordning och hela kyrkogården befinner sig i ett ganska förfallet skick, fortsätter Forssén. Hans förslag, som återfinns som ritning, innebär att ett antal grusgångar anläggs så att de flesta gravvårdar blir åtkomliga från gång. Emellan gångarna planläggs för kommande gravsättningar,

Kyrkan avbildad av Ernst Wennerblad 1894.

Ovan till vänster: Arkitekt Axel Forsséns uppmättningsritning från 1924. Ovan: Förslaget till ordnande av kyrkogården. Arkivhandlingar, ATA. Vänster: Foto taget av arkitekt Axel Forssén, möjligen inför det förslag till ordnande av kyrkogården han upprättade 1924. I det högruxna gräset på kyrkans sydsida kan ett antal be vuxna gravkullar skönjas. KALLA PÅ BILD.

vilka bör ske i rätta, åtminstone dubbla rader i nord-sydlig riktning. "Gångarna utläggas med hänsyn till redan befintliga och vårdade gravar, så att dessa icke behöfva flyttas. Äldre icke vårdade gravar jämnas med marken", heter det. Utmed västra, norra och östra murarna anläggs en enkel rad av större gravplatser vilka omgärdas av häckar. Gångar parallella med respektive mursträckning bör löpa också framför dessa gravplatser. Axel Forsséns förslag till "ordnande av kyrkogården" godkändes 1926. Av den karta över kyrkogårdens plan som tas fram 1924 framgår att på kyrkogården finns ett stort antal gravvårdar i form av kullar. Gravvårdar finns vid denna tid framför allt i den västra och sydvästra delen av kyrkogården.

Av dagens kyrkogård att döma kom området söder om kyrkan att ordnas i dubbla rader enligt Forsséns plan och åtminstone tre grusgångar anlades i nord-sydlig riktning. Av de stora, häckomgärdade gravplatser planen skisserar syns däremot inga spår. Nyss nämnda grusgångar har idag lagts igen till gräsmatta.

Fornlämningar (skyddade av kulturminneslagens 2 kap.)

Kyrka och kyrkogård faller helt inom området för:

Enåsa 15:1 - Bytomt. Inom ett område, 380 x 20-100 meter, är ca tio husgrunder, två terrasseringar, en brunn samt diverse gropar och förhöjningar. Husgrunderna begränsas genom rester av stengrunder och spisirösen. Flertalet är ottydliga. En grund i norra änden av området har form av en stor grop, 7 meter i diameter och 1.6 meter djup. I denna är öppning mot norr. Sannolikt rester av den under 1600-talet rivna Ågården. Terrasseringarna är i mellersta delen av området och har stenskodd kant mot väster. Dessa är oklara till sin karaktär. I södra delen av området är rester av en brunn, stenskodd och igenfylld. Över området är flera förhöjningar spridda liksom spår av röjning och täktarbeten. Åkertegar har även funnits inom tomt. Enstaka degenererade fruktträd och buskar finns kvar. Enligt kartkopia fr. 1757 fanns då 37 olika hus fördelat på tre hemman (Skattegården, Mellomgården och Sörgården). Enstaka av dessa kan fortfarande identifieras. Byplatsen bör dock p.g.a. närhet till raä nr 1 (gravfält) samt tidigare fynd av järnålderskaraktär på södra delen av byplatsen kunna antas ha ett förhistoriskt ursprung med dithörande ev. kulturlager. De centrala delarna kring kyrkogården torde därvid vara mest skyddsvärda liksom den södra delen där de två järnföremålen (yxdel och spjutspets) år 1957 påträffades tillsammans med två brandgravar. Rester av ett ev. andra gravfält kan finnas här.

Övriga noteringar

Observeras bör att de på kyrkogården befintliga gravvårdar/stenar som inte återfunnits på den aktuella gravkartan har numrerats löpande vid kyrkogårdsinventeringens fältarbete (INR= inventeringsnummer).

Gravvårdar, stenar eller hällar inne i kyrkobyggnaden ingår inte i bevarandeplanen.

Börstorps slott sett från kyrkogården. Foto 100503:8.

Kyrkogården idag

Kyrkogårdens relation till omgivningen

Anläggningen, som ingår sedan 2004 i Lyrestads församling, är belägen invid nuvarande riksväg 26. Samhället Lyrestad finns omkring 5 kilometer österut och till vänerviken Börstorpsviken i nordväst är det knappt två kilometer fågelvägen. Det omkringliggande landskapet är en uppodlad bygd med den slingrande Friaån, norr om kyrkan, i centrum. Åkerlandskapet kring kyrkan är dock inte mer vidsträckt än att man åt alla håll har en horisontlinje bestående av skog. I öster och väster finns lövträdsklädda impedimentstråk. Landskapets fokuspunkt är Börstorps slott, 600-700 meter nordnordväst om kyrkoanläggningen. Det öppna landskapet mellan slottet och kyrkan domineras av betade marker.

Tack vare läget på en markant höjd i landskapet intar också kyrkoanläggningen ett framträdande läge i landskapet. Ome-

delbart öster om kyrkogården löpte den gamla landsvägen, vars sträckning och karaktär fortfarande är mycket tydlig på kyrkokullen. Hela kullen utgör platsen för Enåsa gamla bytomt och på platsen fanns så sent som på 1870-talet enligt Häradskartan ett stort antal byggnader. Kullen utgör med anledning av detta fornlämningsområde (se ovan). Marken kring kyrkogården är idag gräsmark som delvis är betad. Söder om kyrkogården uppvisar floran genom förekomsten av syrenbuskage och vådrädd tydliga spår av bymiljön.

Område för parkering finns omedelbart öster om kyrkogården.

Enåsa kyrka. Den gamla landsvägen stryker tätt invid kyrkan och kyrkogårdens östmur. Den nya vägen löper parallellt med den gamla, strax nedanför åsen. Foto 100503:5.

Avgränsning

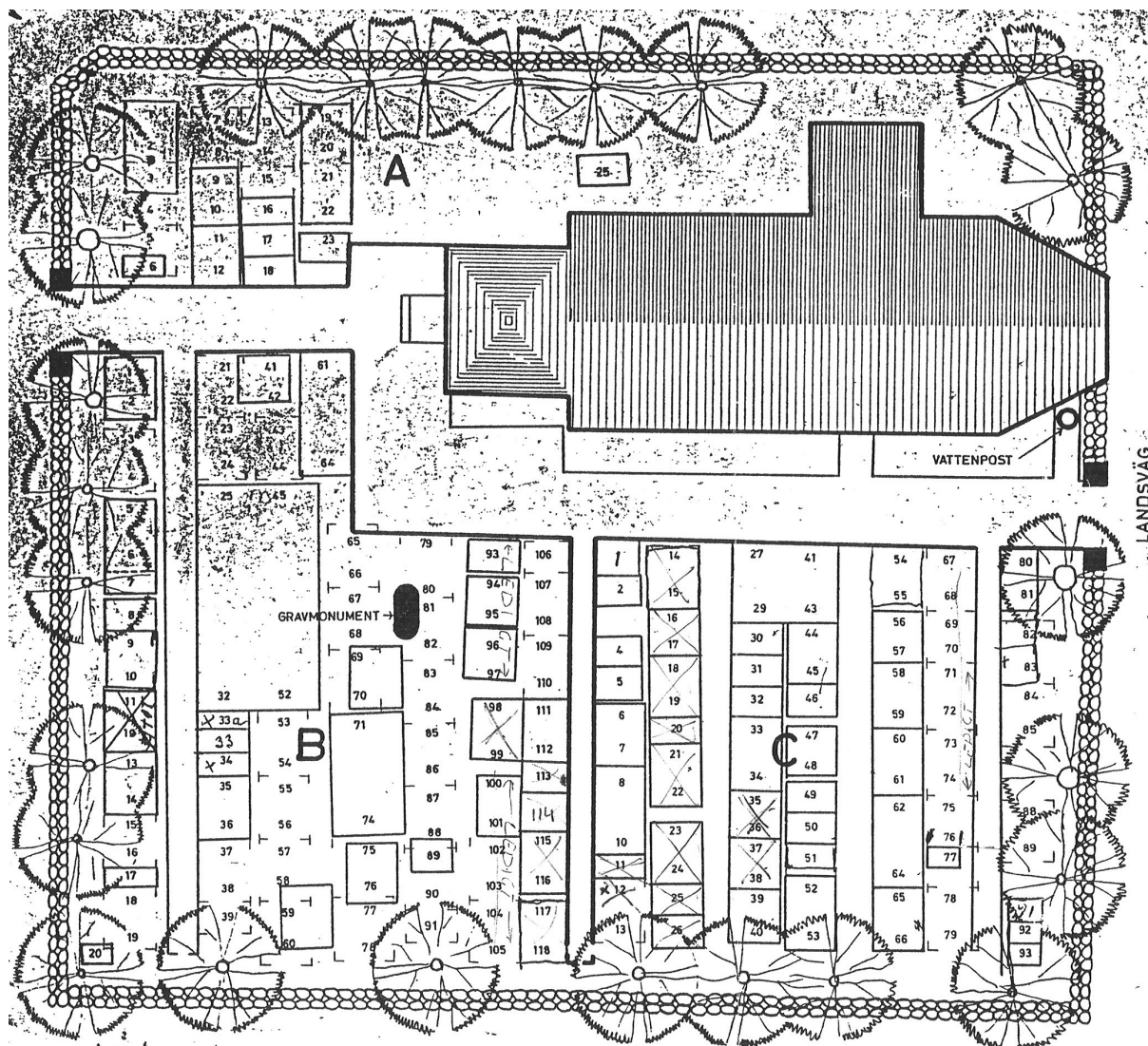
Kyrkobyggnaden är väst-östligt placerad i den nordöstra delen av den nästan kvadratiske kyrkogården, som avgränsas av en kallmurad stenmur med entréer i väster och öster. Den södra murens del är ojämn, särskilt i den östra delen, och mossbevuxen. Muren har något av skalmurskaraktär med större stenar längs sidorna och i botten och småsten i mitten och ovanpå. Murens övriga sidor är jämnare, särskilt den östra sidan utmed den gamla landsvägen. Stenarna har naturform och mycket stora stenar har använts i botten av muren. Muren mot öster bryts av kyrkans östra korvägg, som ligger i liv med muren. Särskilt den norra delen av muren mot öster och hela muren mot norr är kraftigt mossbevuxna.

Kyrkogårdens östra entré finns strax söder om kyrkobyggnaden och den västra mitt för kyrkans torn. Vid entréerna finns dubbla svartmålade smidesgrindar som är hängda på mycket kraftiga fyrsidiga stenstolpar som putsats och infärgats i vitt. Stolparna kröns av kalkstensplattor och krönet trappas av stegvis till själva stolpens omfång.

Kring kyrkogården finns ingen sammanhängande trädkrans, endast enstaka träd. I nordvästra hörnet en lind, i

Entrén i öster. Foto 100503:24.

sydvästra hörnet en lind, närmast landsvägen i öster från söder en ask, en ask vid entrén samt en bok på nordsidan om kyrkan.

Avgränsningen får sammanfattningsvis sin karaktär av den omsorgsfullt arbetade muren på den representativa östra sidan liksom av de bastanta stolparna kring entréerna. De kvarvarande träden är viktiga element som bidrar något till att skänka kyrkogården en avgränsad rumslighet. Av särskild betydelse är de tre grövre träden utmed kyrkogårdens östra sida.

Byggnader och andra anläggningar

Enåsa kyrka består av ett relativt brett och kort långhus, fullbrett, tresidigt avslutat kor i öster, smalare torn med fyrsidig trälanternin i väster och sakristia i norr. Förutom huvudingången i väster har kyrkan en portal i östra delen av sydfasaden. Kyrkan är uppförd av gråsten och slätputsad. Under takfoten finns en profilerad taklist av putsat tegel. Lanterninen är täckt av vitmålad slätpanel. I korets östra fasad är ett fönster igensatt med en oputsad kalksten. Stenen har en inskription angående kyrkan tillkomst 1786. Långhuset har sadeltak, valmat över koret och belagt med enkupigt lertegel. Östra gavelspetsen kröns av ett kop-

*Överst: Kvarter C, söder om kyrkan.
Underst: Kvarter B, sydväst om kyrkan. Foto 100503: 95, 77.*

parkors. Tornet täcks av en karnisformad huv, täckt med svartmålad plåt i storplåtsformat. Lanterninen har även denna karnisformad och plåttäckt huv, krönt med ett kors på klot av koppar. Sakristian har sadeltak, täckt med enkupigt lertegel.

Kyrkogårdens disposition

Kyrkogården har sin högsta punkt i det sydöstra hörnet och sluttar därifrån svagt mot väster och nordväst. Marken är i huvudsak täckt av gräsmatta. Hela området söder om kyrkan är groprigt, vilket indikerar de gravsättningar som skett genom tiderna. Från huvudentrén i öster sträcker sig ett grusat område utmed hela kyrkans sydsida, fram till tornets port i väster. Grusgången avgränsas mot gräsmattan av en låg, gjuten kant. En grusgång mellan kyrkans västport och

Kvarter B, utsnitt. Foto 100503: 83.

kyrkogårdens entré i väster har lagts igen och samma sak gäller troligen för tre tvärgångar genom kvarteren B och C.

Gravvårdarna finns på kyrkogårdens södra halva samt väster om kyrkan ända upp till muren mot norr. Norr om kyrkan finns endast en gravvård. Söder om kyrkan är vårdarna anlagda i dubbla rader, annars huvudsakligen i enkla rader. Raderna löper i nord-sydlig riktning. Ett dominant inslag på kyrkogården är det i gjutjärn förfärdigade höga gravmonumentet över friherre Anton von Knorring och hans maka Augusta Spens, rest på 1830-talet.

Gravkartan indelar kyrkogården i kvarteren A-C.

Gravvårdskaraktärer

De äldsta gravvårdarna härrör från mitten av 1800-talet samt seklets senare hälft och är i stort sett samtliga knutna till Börstorps slott och släkterna von Knorring, Spens och Leuhusen. Dessa gravvårdar finns i kvarter B sydväst om kyrkan. Gravvårdar från sekelskiftet 1900 och fram till omkring 1930 finns framför allt i kvarter B och de västra delarna av kvarter C söder om kyrkan. Gravvårdar från decennierna kring 1900-talets mitt har ett fokus i mellersta delen av kvarter C samt i kvarter A, men förekommer bland samtliga gravvårdsområden. De mer sentida gravvårdarna från 1970 och framåt finns insprängda på kyrkogårdens samtliga delar med övervikt mot kvarter C.

Överst: Tidstypisk, enkel vård från 1920-talet. Låg men med vertikal grundform, spetskrön, sidor avsmalnande uppåt. Vård A 25. Underst: Fin stenramvård med integrerat textfält. Sekundärt fylld med betong. Vård A 6, datering 1883, titel regementsveterinären. Foton 100503: 90, 86.

Kvarter A innehåller ett litet antal gravvårdar i kyrkogårdens nordvästra hörn. Det är ett område som avgränsas av grusgången mellan västentrén och porten i kyrktornet, västmuren och nordmuren. I stor utsträckning utgörs kvartret av gravvårdar från decennierna kring 1900-talets mitt. Den stiliserade obelisk i röd granit (A 16), daterad 1940, blickar med sin utformning snarast bakåt mot föregående decenniers gravvårdar. (A 25) i mörk sten och med låg bred utformning från 1948 är mer i linje med samtiden. (A 6) är en fin stenramvård från 1883 med integrerad gavelvård som någon gång under årens lopp fyllts med betong. Den är belägen i ett förnämt läge alldeles invid stråket mellan västentrén och kyrkans västport. Norr om kyrkan finns endast en gravvård, en liten stiliserad obelisk från 1920-talet i tidstypisk utformning. Inte heller på den äldre gravkartan från 1920-talet finns några ytterligare vårdar inom detta område.

Kvarter B sydväst om kyrkan är kyrkogårdens statusområde och här finns de mer påkostade gravvårdarna från 1800-talet och 1900-talets början. Dessa vårdar kan ofta anta ett rikt varierat formspråk och kan utgöras av ramgravvårdar, staketomgärdade vårdar, höga stenar, kors och obelisker. Bland materialen förekommer såväl granit, marmor, kalksten och gjutjärn. På Enåsa kyrkogård utgörs blickfånget av den samlade grupp gravvårdar (B 25-32) som är knuten till Börstorps slott. Gruppen domineras i sin tur av fem stora svartmålade gjutjärnskors placerade på granitpostament av varierande höjd. Två av korsen är genombrutna och här har inskriften placerats på en plakett, monterad på postamentet. Tidsspännet är omkring 1850-1900. I anslutning till denna

grupp finns några mer lågmälda vårdar från 1910-tal respektive 1900-talets mitt (B 25-32, B 46, B 47) som också har koppling till Börstorp. Kronan på verket utgörs av det helt dominerande gravmonumentet i gjutjärn med inskriften *"Till minne af öfverste lieutenanten och riddaren af Kongl. Svärds orden högvälborne friherre Anton von Knorring född 8 sept 1766, död 17 maj 1834, samt dess maka Augusta Spens född 29 nov 1781, död 17 april 1857, af tacksamma barn och barnbarn."* Ovan nämnda vårdar är av avgörande betydelse för att tydliggöra den starka kopplingen mellan det närbelägna Börstorps slott och Enåsa kyrka.

Bland övriga gravvårdar som bär fram kvarterets karaktär kan lyftas fram några exempel. (B 89) är ett stort stenkors med mycket fint arbetad yta, helt beströdd med akantusslingor. Inskriftsfältet på postamentet utgörs av en marmorplatta och minner om *"Fröken Albertina v. Knorring 1805-1890"*. Även denna vård knyter således an till Börstorps slott. (B 96-97) är också ett stort stenkors. Här är det inte minst titeln som bär fram gravvårdens kulturhistoriska värde: *"Här vilar Befallningsmannen G Otterström, 1839-1920 och hans maka Charlotta 1843-1879 sonen Carl Petrus 1874-1918"*. Titeln är här troligen använd för att beteckna en förvaltare av något slag. Sannolikt finns även här en direkt koppling till Börstorps slott och en befattning som förvaltare av godssets drift som helhet eller någon del därav. (B 75-76) från 1918 är ett exempel på hur också ensamstående kvinnor utanför det samhällsskikt som representeras av Börstorps slotts innehavare tillägnas en gravvård, något som långt ifrån alla gånger var fallet. Här finns dessutom två generationer kvinnor, varav en lärarinna: *"Här vilar stofet av änkefru Stina Bodén från Trökörna 1838-1912 samt hennes dotter f.d. lärarinnan vid Örvallsbro skola Kristina Bodén 1861-1948."* Den höga

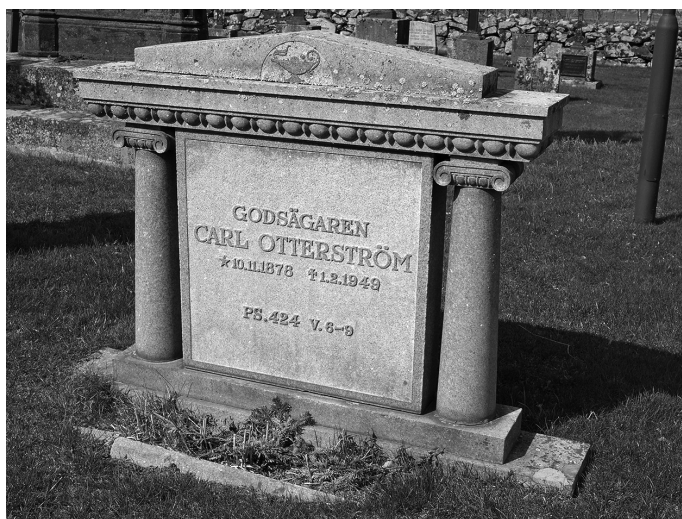

Överst: Vård B 25-32 med koppling till Börstorps slott. Datering omkr 1850-1900. Underst: Minnesvård INR 1, datering 1857, titlar löjtnanten, riddaren och friherren. Foton 100503: 56, 62.

Vård B 89, datering 1890. Foton 100503: 68, 69.

Det s k tempelgavelmotivet är mycket vanligt på gravvårdar kring 1900-talets mitt. Här mycket tydligt artikulat. Vård B 93, datering 1949, titel godsägaren. Foto 100503: 75.

Överst: Vård B 96-97, datering 1918, titel befälningssmannen. Underst: Vård B 69. Foton 100503: 72, 61.

grovhuggna graniten hos (B 59-60) är tidstypisk både vad gäller proportion och dimension och materialbehandling. Den råa ytan återkommer ofta kring sekelskiftet 1900 och en bit framåt och kan knytas till en naturromantisk ådra i tiden. Vården visar hur även mer obemärkta personer i samhället kunde tillägnas dessa relativt stora stenar. Kalkstensvården (B 69) är oläslig men utgör ett viktigt inslag som tidsmässigt troligen placerar sig som en av de äldsta vårdarna på kyrkogården. Titlar som bidrar till att berika kyrkogårdsmiljön inom kvarteret är *hemmansägare*, *godsägare*, *kvarnägare* och *timmerman*.

Kvarter C domineras visuellt av de tidstypiskt låga breda gravvårdarna från mitten av 1900-talet. Dessa är som regel betydligt mer likartade i sin utformning än 1800-talets och det tidiga 1900-talets gravvårdar. Ett mindre antal små gravvårdar från 1920- och 30-tal tyder på att detta område söder om kyrkan kan vara omgrävt och tidigare åtminstone delvis utgjorts av ett s k allmänt område där radbegravning i

Ett antal kvarstående små ensamvårdar kan vara spår från ett område för allmän begravning på kyrkogården. Vård (vå-hö) C 20, C 26, C 16-17. Datering 1931, 1920 resp. 1921. Foton 100503:28, 26, 27.

enskilda gravar tillämpats. Indikatorer på detta är några små stenvårdar från 1920- och 30-tal (C 2, C 16-17, C 20, C 26). Samtliga dessa vårdar är också kvinnogravar. Ensamstående kvinnor var en befolkningskategori som ofta gravsattes i de sk allmänna områdena. Ytterligare en, något yngre, kvinnovård är (C 46) från 1943. (C 47-48) exemplifierar på ett fint sätt en enkelt men elegant gestaltad vård från 1940-talet. Från samma decennium men med annat formspråk är (C 27-29-41-43), en stiliserad obelisk som med det etsade blommotivet i den mörka stenen snarast knyter an till ett vanligt uttryckssätt hos gravvårdar från de närmast föregående decennierna. Till värden har också i sen tid fogats en porträttmedaljong. I kvarteret finns en stenramsomgärdad vård (C 60-61). Dess yta har planterats med gräs och ramen ligger i nivå med markytan. Inskriftstavlan flankeras av stora tujor. En vanlig åtgärd under lång tid har varit att avlägsna stenram och grusyta från 1900-talets stenramgravar. Det tydligaste exemplet på detta inom kvarter C utgörs av (C 52-53) från 1940-talet med dominant, tidstypisk kvarstående gavel. Titlar som bidrar till att berika kyrkogårdsmiljön inom kvarteret är *godsägare*, *sjöingenjör* och *bildhuggare*.

Sammanfattande kulturhistorisk karakterisering

Kyrkplatsen som är belägen på en markerad ås i ett jordbrukslandskap är medeltida. Kyrkbyn som tidigare omgav kyrkogården revs omkring 1900. Landsvägens gamla sträckning över åsen är mycket tydligt bibehållen. Tillsammans med närbelägna Börstorps slott utgör kyrkan en kyrko- och godsmiljö från 1600-1900-talet. Salkyrkan är uppfördes 1787 på initiativ av Fredrik Gustaf Spens på Börstorps slott, som ligger begravd under koret tillsammans med bland andra maken Ulrika Eleonora Falkenberg. Arkitekt var Olof Tempelman.

Kyrkogårdens huvudkaraktär är relativt väl bibehållen med friliggande stenmurar åt samtliga väderstreck. Sammanhållen trädkrans saknas dock. Kyrkogårdens grusgångar har delvis lagts igen och planterats med gräs.

På den relativt lilla kyrkogården finns gravvårdar från mitten av 1800-talet fram till idag. En central roll spelar de vårdar som har koppling till Börstorps slott. Här utmärker

Överst: Tidstypisk, enkel låg bred 1940-talsvård. Vård C 47-48. Underst: Vård C 27 29 41 43. Foton 100503:32, 30.

Foto 100503:105.

sig en grupp stora gjutjärnskors från tiden omkring 1850-1900 och ett gravmonument i gjutjärn från 1834. Även andra gravvårdar, framför allt i kvarter B i kyrkogårdens sydvästra del, har anknytning till Börstorps slott.

Kyrkogården domineras av 1900-talets vårdar, där både det tidiga seklets höga smala stenar och de senare så vanliga låga breda, mer enhetligt utformade är representerade. Söder om kyrkan anas rester av ett allmänt område. På kyrkogården finns endast en stenramgrav, denna är inte längre grustäckt.

URVALSKARTA A3 IN HÄR

kenr	nr	beskrivning	material	text	år	titel	plats	åtgärd
B	34-5		1		1938	korporal		rengöres
B	46-7		2		1941			
C	4-7		1		1904	lantbrukaren	Pilgårdén	rengöres
C	27-8		1		1925	teckelmästarén		rengöres
C	39-42		1				Snäpen	
C	33-4	kalksten	2		1901			rengöres i samråd med konservator
C	35-6		2			handlanden, kyrkovärdén		
C	21-4		2	död 1917, 1947	1947	folkskolläraren, teol. stud.		rengöres
C	25-6		2		1943		Bäcken	rengöres
C	19-20		2					
C	29-30		2		1948	kyrkvärdén	Bäcken	rengöres
D	INR 7		1		1925	arrendator		lämplig placering utreds
D	95-6	kalksten	2				Elkeberga	rengöres i samråd med konservator
D	INR 1		2		1914			lämplig placering utreds
D	INR 10		2		1918			lämplig placering utreds
D	INR 2		2		1936		Ingärd	lämplig placering utreds
D	INR 8		2		1918			lämplig placering utreds
D	INR 9		2		1917			lämplig placering utreds
E	12-15	stenram	1		1919		Ingärd	rengöres
F	48		2					rengöres
F	50		2		1925		Gullberget	
F	56		2		1945		Säby	rengöres
G	1	kalksten	1	Augusta Charlotta Jungmarkter född Troiszig, död d 8 april 1866	1866			rengöres i samråd med konservator
G	61		1	Svensson	1896		Berga	rengöres i samråd med konservator
G	64		1	Karlsson	1921			rengöres
G	65-7		1	V' alder Svensson 1921-1942, Han gav sitt lin för fosterlandet	1942		Mariedal	rengöres
G	83-4		1		1921		Ellstorp	
G	INR 15	kalksten	1		1808	majoren		rengöres i samråd med konservator
G	INR 16	häll, kalksten	1		1789		Ingärd	rengöres i samråd med konservator
G	55		2				Gränden	
G	32-3	stenram	2		1934	trädgårdsmästaren	Säby, Stora Mörtevik	

Listade gravvårdar

[illegible]

Rapporter 2010-2011 i ämnet bebyggelse från Västergötlands museum

- 2010:1 Kv. Snickaren 1. Skövde stad och kommun, Västergötland. Renovering av exteriörer 2006-2007. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:2 Karlsborgs fästning. Slutvärnet. Renovering av kalksten 1994-2005. Antikvarisk dokumentationsrapport.
- 2010:3 Gudhammar. Gudhammar 1:9, Hova socken, Gullspångs kommun, Västergötland. Renovering av spannmålsmagasin 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:4 Källstorp. Källstorp 1:30, Örslösa socken, Lidköpings kommun, Västergötland. Renovering av f.d. gårdskyrka/magasin 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:5 Ekebo. Ekebo 2:1, Otterstads socken, Lidköpings kommun, Västergötland. Renovering av ladugårdens timmerstomme 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:6 Ekebo. Ekebo 2:1, Otterstads socken, Lidköpings kommun, Västergötland. Renovering av smidesbälg i smedja 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:7 Ladugård på Almnäs bruk. Almnäs 1:1, Norra Fågelås socken, Hjo kommun, Västergötland. Renovering av ventilationshuvar 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:8 Borrabo. Borrabo 1:9, Trävattna socken, Falköpings kommun, Västergötland. Renovering av murstock m.m. i manbyggnad 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:9 Tådene slöjdskola. Trantum 30:2, Tådene socken, Lidköpings kommun, Västergötland. Renovering av tak m.m. 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:10 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Friels kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2010:11 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Gillstads kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2010:12 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Karaby kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2010:13 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Lavads kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2010:14 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Norra Kedums kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2010:15 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Söne kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2010:16 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Tranums kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2010:17 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Tuns kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2010:18 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Tådene kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2010:19 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Väla kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2010:20 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Örslösa kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2010:21 Stallmästarbostaden vid Kungsvillan, Karlsborgs fästning. Karlsborgs socken, Karlsborgs kommun, Västergötland. Renovering av tak 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:22 Sunnersbergs prästbol. Sunnersberg prästbol 1:14, Sunnersbergs socken, Lidköpings kommun, Västergötland. Renovering av magasin 2009-2010. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:23 Torvströfabriken Ryttern, Bostadshus "Bläckhornet". Yllestads socken, Falköpings kommun, Västergötland. Renovering av fönster 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:24 Råbäcks mekaniska stenhuggeri. Medelplana socken, Götene kommun, Västergötland. Renoveringsarbeten 2008-2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:25 Hyringa fornstuga. Prästtorp 1:13, Hyringa socken, Grästorps kommun, Västergötland. Renovering av stomskador 2008. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

- 2010:26 Anestad Västergården. Främmestads socken, Essunga kommun, Västergötland. Omläggning av magasin 2008. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:27 Vedums station. Vedum 3:186, Laske-Vedums socken, Vara kommun, Västergötland. Renovering av fasader 2009-2010. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2010:28 Aspetorp. Aspetorp 3:1, Bällefors socken, Töreboda kommun, Västergötland. Renovering av spannmålsmagasin 1999. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.
- 2011:1 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Amnehärads-Lyrestads pastorat. Amnehärads kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2011:2 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Amnehärads-Lyrestads pastorat. Berga kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.
- 2011:3 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Amnehärads-Lyrestads pastorat. Enåsa kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.